

אופן וזמן מכת בכורות

המכה היתה בחצות הלילה והיציאה ממצרים היתה בבוקר (כמ"ש בברכות דף ט א, מהכתוב 'ממחרת הפסח יצאו בני ישראל ביד רמה'), ואילו בתפילת שחרית אנו אומרים: "ממצרים גאלתנו ה' אלוקינו ומבית עבדים פדינו, כל בכוריהם הרגת ובכורך ישראל גאלת" — ומשמע שהגאולה ממצרים היתה לפני מכת בכורות. והשיב: שבהקדמת מסכת שמחות הקשו שני כתובים אהדדי, כתיב "ויהי בחצי הלילה" וה' הכה כל בכור בארץ מצרים", וכתיב "כי לי כל בכור ביום" הכותי כל בכור בארץ מצרים" הרי שמכת בכורות היתה ביום. "אמר רבי יוחנן, אע"פ שהכה אותם מכת מוות בחצי הלילה היתה נפשם מפרפרת בהם עד הבוקר. משל הדיוט אומר 'נתת פת לנער — הודע את אמו', אף הקב"ה אמר אודיע לבני המיתה המשנקת הזאת ששונאיהם היאך מתים בה, אלא תשמור נפשותם עד הבוקר כדי שיראו בני בשונאיהם".

ומעתה אתי שפיר, שבתפילת ערבית מדובר על ה'מכה' — 'המכה בעברתו כל בכורי מצרים', והמכה היתה כחצות הלילה, ורק לאחר מכן — 'ויוצא את עמו ישראל מתוכם לחירות עולם'; אבל בתפילת שחרית מדובר ב'מיתה' — 'כל בכוריהם הרגת' וזה היה בבוקר לאחר ש'ממצרים גאלתנו ומבית עבדים פדינו'; ומדויק שבתפילת הערב מודים אנו על הנס שאירע בלילה, ובתפילת הבוקר אנו מודים על הנס שאירע בבוקר. והדברים נפלאים".

וראה בסידור 'התהילה' והתפארת (לר"מ שטרן, ירושלים תשנ"ז, עמוד רמד)

(א) בפיוט 'כמה מעלות טובות למקום עלינו' שבהגדה של פסח, מפורטים נסי הקב"ה עם כלל ישראל. עד כמה היינו חייבים להודות על כל נס ונס בפני עצמו, ועל אחת כמה וכמה שהקב"ה עשה עמנו טובה כפולה ומכופלת את כל אותם הניסים. בין בתי הפיוט מופיעה הפיסקה הבאה: "אילו עשה באלוהיהם ולא הרג את בכוריהם, דיינו". משמעותו הוא שעשיית השפטים באלהי מצרים קדמה להריגת הבכורות, ועל כך אנו מודים ואומרים שאף כי די היה לנו בעשיית השפטים באלהי מצרים, מ"מ טובת הקב"ה היא שהוסיף גם להרוג את בכוריהם.

על כך מקשים המפרשים ממקרא מפורש שנאמר במכת בכורות (שמות יב, יב): "ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה והכיתי כל בכור בארץ מצרים מאדם ועד בהמה, ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים". מפורש איפוא בפסוק זה שהריגת הבכורות קדמה לעשיית השפטים באלוהי מצרים, וכיצד שינה הפייטן מהמציאות וסדר הדברים המפורט בפסוק.

(ב) והנראה לענ"ד ליישב הדברים במילתא חדתא והוא דבר נאה ומתקבל, דהנה ראה זה חדש אשר מצאתי בספר 'שלמי מועד' הנדפס זה עתה ממשנתו של הגאון רבי שלמה זלמן אויערבאך (ירושלים תשס"ד. פרק פג, ד"ה והרג את בכוריהם) שהביא שם פנינה נפלאה משמיה דרב: "נשאל רבינו: בתפילת ערבית אנו אומרים: 'המכה בעברתו כל בכורי מצרים ויוצא את עמו ישראל מתוכם לחירות עולם' — הרי שמכת בכורות היה לפני יציאת מצרים, כי

והשתא נחזי אנן דכשם שיציאת מצרים היתה בין הכאת בכורות לבין הריגתם כך גם עשיית השפטים באלהי מצרים היתה בין הכאת הבכורות לבין הריגתם, ומעתה מתורץ קושית המפרשים דלעיל בטוב טעם, דהפסוק הלא איירי בהכאת הבכורות וזה קדם לעשיית השפטים ועל כן כתיב "והכיתי כל בכור בארץ מצרים מאדם ועד בהמה, ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים", אולם הפייט הרי איירי בהריגת הבכורות שזה היה לאחר עשיית השפטים ושפיר כתיב "אילו עשה באלוהיהם ולא הרג את בכוריהם דיינו", ומדויק היטב.

אוצר החכמה

20/07/2018

שהביא מרגניתא זו בשם ר"מ אויערבאך שליט"א, יעו"ש היטב; והרי לנו אב ובנו שראו את החידו"ש ונתכוונו לדבר אחד. ג) על זה הדרך ידויק היטב גם לשון הפסוק בספר תהלים (קלו, י-יא): "למכה מצרים בבכוריהם כל"ח ויוצא ישראל מתוכם כל"ח", דכיון דאיירי גבי הכאת הבכורות, שפיר הקדימו ליציאת מצרים. (אגב, בהגדת מלבי"ם העיר על כך שבשונה מכל המכות שמנה ר"י בהגדה של פסח הרי שאצל מכת בכורות הוסיף תיבת 'מכת', ולפי"ד המסכת שמחות א"ש כיון ששני חלקים היה בנס זה, ההכאה והמיתה).

אף פרעה בכור היה

גדול הבית היה, ולא היה כלל בכור בביתו של פרעה.

ותירץ שם בטוב טעם: "דעל כרחך צריך לומר דבכור היה, דאם לא כן קשה האיק קאמר הקרא 'אין בית אשר אין שם מת' הלא בבית פרעה לא היה מת, דבכור לא היה בביתו רק הוא היה גדול הבית, וא"כ קשה מי מת בביתו, אלא על כרחך צ"ל דבכור היה דכמה בכורים היו בבית פרעה ושאר בכורים מתו בבית פרעה; אבל אי היה גדול הבית ליכא למימר דשאר בכורים מתו בבית, דא"כ מה ניסו של פרעה דהא במקום בכור לא מת גדול הבית, וב' גדולי הבית לא שייך למימרא, אלא על כרחך בכור היה. ודו"ק היטב."

ב) ניתן ליישב קושיה זו על דרך החידוד באם נתבונן בסתירה שיש לדברי חז"ל שפרעה בכור היה מגמרא ערוכה במסכת ב"ק (דף ס, א) הדורשת את טעם הציורי שנאמר לבני ישראל בעת מכת בכורות (שם יב, כב): "ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בוקר" שזהו לפי: "כיון שניתן רשות למשחית, אינו מבחין בין צדיקים

א) על הפסוק (שמות יב, כט): "ויהי בחצי הלילה וה' הכה כל בכור בארץ מצרים מבכור פרעה היושב על כסאו עד בכור השבי" הביא רש"י את דרשת חז"ל: "אף פרעה בכור היה ונשתייר מן הבכורות, ועליו הוא אומר 'בעבור הראותך את כוחי בים סוף' (שם ט, טז)".

מתוך עיון בדברי חז"ל עולה כי למעשה היו שלוש קטגוריות של מתים במכת בכורות, וכפי שתמצת זאת היטב בעל הטורים בפרפראותיו על הפסוק (שם יא, ה): "ומת כל בכור" — שלוש פעמים 'בכור' [נאמר בפסוק זה, לרמז יצא] כנגד 'בכור לאב' ו'בכור לאם' וגדול הבית.

"ומקשין העולם — מביא הגאון רבי יהונתן אייבשיץ בחידושי שו"ת שו"ת מכת"י (פירושי רבינו יהונתן מכן ירושלים תשנ"א) — מנא ליה לרש"י זה דפרעה 'בכור' היה, דילמא 'גדול הבית' היה וגם כן היה נס שלא מת, דרש"י כתב על הקרא (שם יב, ל): 'אין בית אשר אין שם מת' — 'ובבית דליכא בכור, מת גדול הבית', ואם כן מנא ליה לרש"י דבכור היה דילמא

מוריה, שנה עשרים ושבע, גליון א—ג (שיג—שטו), אדר שני תשס"ה

לרשעים". אם אכן אין המשחית מבחין בין צדיקים לרשעים, עד כדי כך שגם בני ישראל היו צריכים להסתגר בבתייהם כדי להנצל מחורבו, כיצד באמת ניצל פרעה הבכור ממיתה זו.

התשובה לשאלה זו תנתן ע"פ חידושו של הגאון רבי שאול מאמסטרדם בעל 'בנין אריאל' (אמ"ד תקל"ח). בתוך פלפול נפלא שנדפס בחידושו 'חדרי תורה' לפרשת בא הוא מעלה את הרעיון הבא: "כי הנה המפרשים הרגישו במה שכתוב 'ולא יתן המשחית' דמשמע [שמכת בכורות] היה על ידי משחית, והלא דברי רז"ל פה אחד: 'אני ולא השליח' כנודע. ואפשר לומר ע"פ מה שאמרו רז"ל: אני שהבחנתי בין טיפה של בכור כו', והיינו כדפרישית בפרשה זו שהיו כמה רווקים אצל אשה אחת והוולדות כולן בכורות לאבותיהן, ע"ש. ודבר זה [להרוג הבכורות מאב] לא נעשה על ידי שליח אלא על ידי הקב"ה בעצמו, אבל הבכורות הידועים לכל [-בכורות מאם] אפשר שלקו על ידי משחית, ובוזה נתקיימו ב' הכתובים".

מסיים הבנין אריאל ומחדש: "והדבר ידוע שדווקא במה שניתן 'רשות למשחית' — [בוזה] אין מבחין בין טוב לרע, אבל מה שהקב"ה עושה בעצמו פשיטא שהוא מבחין בין טוב לרע, ומי אשר חטא — לבדו ימיתנו".

גם הגאון רבי עקיבא איגר נחנבא בסגנון אחד כחידושו של הבנין אריאל. בספר חוט המשולש החדש (עמוד סב) העתיק מספר מלין חדתינ: "מה ששמעתי בשם הרב האי גאון הגדול רבי עקיבא איגר זצ"ל להקשות: למה לא קדשו גם הבכורים מאב רק פטר רחם [-הבכורים מאם], כי [הלא] הגם היה גם כן על הבכורים מאם".

ותורף תירוצו הוא כהחידוש המבואר לעיל: "צריך לומר דעל הבכורים מאב שייך הבחנה, דאין כל אחד יודע בבירור אם הוא

בכור לאביו רק הקב"ה בכבודו, ובוזה היה הקב"ה בכבודו ובעצמו [ממיתם] כי זה לא היה יכול למסור לשליח כיון [שהמשחית — השליח] אינו יודע להבחין בין טיפה של בכור. רק על בכור מאם שהוא דבר הניכר ומבורר לכל זה היה על ידי השליח, ועל זה נאמר 'כיון שניתן רשות למשחית אינו מבחין' ומשום הכי לא היו רשאים לצאת מפתח ביתם עד בוקר.

וא"כ מה שנעשה על ידי הקב"ה בעצמו [להמית הבכורים מאב] אין שייך בוזה נס [לבכורי ישראל] כי הקב"ה הוא יודע ומבחין, רק הנס היה על הבכורים מאם לפי שנתן רשות למשחית ואינו מבחין בין טוב לרע, ומשום הכי לא קדשו רק פטר רחם [הבכורים מאם]. והוא כפתור ופרח".

עוד מצאתי בספר 'איל המילואים' (קרא, קראטאשין תר"ח. פרשת בא) שהביא דבר זה בשם "אא"ז הגאון מו"ה זעליג אב"ד דק"ק הנובר" וסיים עלה שהגאון הנ"ל כיוון האמת שכן כך מבואר בזוהר הקדוש בפרשת וירא. אגב, בפירוש משכיל לדוד על רש"י עה"ת (יב, ל) ראיתי שהביא בשם ספר אחד שכתב איפכא מהנ"ל: "שבכורי האם הכה הקב"ה ובכורי האב הכה המשחית", וסיים עלה: "ולא ידענא מנא ליה האי מילתא".

ודבר תימה ראיתי בספר 'סוכת דוד' (קוויאט. במדבר א גרגרים לפדיון הבן אות יח) שהביא את הרעיון הנזכר לעיל בשמו של הפנים יפות, וכתב על זה: "איברא דעצם יסודו קשה לומר כך דהלא כתיב 'וה' הכה כל בכור' וא"כ גם בכורי האם הכה 'בכבודו ובעצמו, ולכן הקשו הראשונים דא"כ מהו הפירוש 'ולא יתן המשחית לבוא אל בתיכם' והם תירצו כמה תירוצים ע"ז, ולדברי הפנים יפות לא תיקשי מידי, שהרי המשחית הכה את בכורי האם".

ואם כי הפנים יפות כתב ענין זה ברמיזה (פרשת בא ד"ה ומת): "וכדי להבחין אותן

מוריה, שנה עשרים ושבע, גליון א—ג (שיג—שטו), אדר שני תשס"ה

שפרעה בכור [מאב] היה, שכן רק כך נוכל לתרץ היאך ניצל מחרב המשחית שאינו מבחין, אולם באם היה 'גדול הבית' או 'בכור מאם' לא היה יכול להנצל מחרב המשחית. (ד) על זו הדרך ובאופן אחר ניתן ליישב קושיה זו דעסיקנא בה ע"פ מה שהקשה הפנים יפות (פרשת בא ד"ה מבכור) איך ניצל פרעה הבכור ממיתה, הלא איתא (ברכות ד, א) דמשה אמר 'כחצות' כדי שלא יאמרו איצטגניני פרעה דמשה בדאי הוא, ואם פרעה בכור הוא וניצל הרי שלא כל הבכורים מתו ושוב גם כאן איכא חששא שמא יאמרו משה בדאי.

ותירץ הפנים יפות שפרעה היה בכור מאב ולא היה ידוע שהוא בכור: "אלא הענין הוא שלא היה ידוע אלא להשי"ת עצמו שהוא מבחין בין טיפה של בכור, אבל פרעה עצמו והמצריים היו טועים וסברי שאינו בכור, שלא היה בכור אלא לאביו שנולד מרוק שבא על אמו, אם כן לא היה בזה חשש מאיצטגניני פרעה".

מעתה ליכא למימר שפרעה גדול הבית היה, שהרי גדול הבית הוא דבר ידוע, ואם היו רואים איצטגניני פרעה שבכל מצרים מתו גדולי הבית ואילו פרעה לא מת אף על פי שהוא גדול הבית, היו יכולים להרהר אחר מידותיו של הקב"ה, ולכן מוכרח שהיה פרעה בכור [מאב] ובכך לא נודע הנס שניצל.

שלא היו יודעין מי שהם בכורים הוצרך להיות על ידי השי"ת בעצמו, הרי שאת עצם החילוק כבר כתבוהו רבותינו גדולי האחרונים; ואכן הם באו בכך לתרץ את קושיית הראשונים, ומה עוול יש בזה.

ובפרט שמצאתי שאכן כבר כתבו כן הראשונים כמלאכים. הפענח רזא (פרשת בא) כתב להדיא: "דבכורים עצמן לא הכו על ידי שום בריה כדכתיב 'והכיתי כל בכור' אבל גדול שכבית במקום שאין בכור נמסר למלאכים ושלוחים".

(ג) מעתה בואו חשבון לפי חידוש הראשונים והאחרונים שהובא לעיל, על ידי מי נהרגו 'גדולי הבית'. ופשוט שאליבא דדבריהם יעלה לנו שאף הריגת 'גדול הבית' נעשתה על ידי המשחית יחד עם הבכורות מאם, כיון ששניהם נודעים בשערים והמה מילתא דעביד לאגלויי וכולי עלמא ידעו ביה מי הוא 'בכור מאם' ומי הוא 'גדול הבית', ורק 'בכור מאב' שהוא דבר הסתום נעשתה הריגתו בידי הקב"ה.

ובזה אתי שפיר מה שהקשינו איך ניצל פרעה הבכור מחרב המשחית בעוד שכוין שניתן רשות למשחית שוב אינן מבחין, כיון שנאמר שפרעה בכור לאביו היה והריגתו היתה בידי הקב"ה היודע ומבחין להציל את שאינם חייבים מיתה.

ומתורץ להפליא קושיתו של הגאון רבי יהונתן אייבשיץ דעל כרחנו חייבים אנו לומר

הערות והארות

הרב רפאל יצחק רייכמן
ראש כולל ישיבת מאה שערים
ירושלים

דגם באכילת פסחים ליכא סייג דחצות, וכד' הרשב"א שם בברכות בדף ט' ע"א. וכן נקט הצ"ח בד' רש"י שם, ע"ש בחידושיו מה שהאריך בד' רש"י. [נומה דס"ד אביי בס"פ איזהו מקומן למימר דאיכא סייג דחצות באכילת פסחים אליבא דר"ע, ולא קשה ליה מהמשינה במגילה, יש ליישב בפשיטות, די"ל דזה הכלל לאתויי שאר מילי שתלויים בעיקר זמן דאכילת פסחים, כגון מצה וסיפור יציאת מצרים והלל דליל פסח, די"ל דרק באכילת פסחים לבד עשו חכמים סייג דומיא דהנאכלים ליום אחד. ובשו"ת ביה"ל כ' די"ל דזה הכלל לאתויי זכירת יצ"מ, אבל אין זה כ"כ פשוט, עיין באור גדול על המשנה שם במגילה. ברם אין אנו צריכים לכ"ז לפי"מ שיבואר בדברינו להלן בד' רש"י].

אמנם עיין ברש"י בפסחים דף צ"ג ע"ב בד"ה בשעת אכילה דמפורש שם דעתו דאיכא סייג דחצות באכילת פסחים אליבא דר"ע, וא"כ שוב צ"ע ד' רש"י בריש ברכות. ובשו"ת בית הלוי (ח"א סי' ל"ד) כתב לפרש ד' רש"י באופן אחר, והוא ע"פ מה שהאריך לבאר דיש לחלק בין הקטר חלבים להקטר אברים, ובהקטר חלבים לבד סובר רש"י דלא עשו חכמים סייג דחצות, משא"כ בהקטר אברים, דגם רש"י מודה דאית ביה סייג דחצות, "וזהו שסיים רש"י והקטר חלבים דנקט הכא לא אמרו בו חכמים עד חצות כלל, דקדק רש"י וכ' רק חלבים ומדלג אברים, דבאברים של תמיד ודאי דמודה דעשו סייג, רק בחלבים ס"ל דלא עשו סייג, רק דקשה דה"ל למתני הכא רק אברים לחודא, ועל זה סיים רש"י והכי

ביאור חדש בדברי רש"י בריש ברכות תנן בריש ברכות: ולא זו בלבד אמרו אלא כל מה שאמרו חכמים עד חצות מצותן עד שיעלה עמוד השחר הקטר חלבים ואברים מצותן עד שיעלה עמוד השחר וכל הנאכלים ליום אחד מצותן עד שיעלה עמוד השחר א"כ למה אמרו חכמים עד חצות כדי להרחיק אדם מן העבירה, ע"כ. וברש"י שם בד"ה כדי באה"ד וז"ל: והקטר חלבים דקתני הכא לא אמרו בו חכמים עד חצות כלל ולא נקט להו הכא אלא להודיע שכל דבר הנוהג בלילה כשר כל הלילה והכי נמי תנן בפרק שני דמגילה (דף כ:): כל הלילה כשר לקצירת העומר ולהקטר חלבים ואברים, עכ"ל. ולפי פשוטו מה דמביא רש"י ממשנה דמגילה היינו דהבין דמאי דתנן דכל הלילה כשר משמעו שכשר אפי' מדרבנן, ולפי"ז מבואר במשנה להדיא דליכא סייג דחצות בהקטר חלבים ואברים. ועיין בשאג"א סי' ד' שהעיר ע"ד רש"י דע"כ ליכא רא"י מהמשינה במגילה, "שהרי שם בסיפא תנן זה הכלל כו' דבר שנוהג בלילה כשר כל הלילה ואמר בגמ' דזה הכלל לאתויי אכילת פסחים ודלא כראב"ע דס"ל אכילת פסחים מדאורייתא עד חצות ותו לא, והרי אפי' לר"ע דפליג עליה וס"ל דאכילת פסחים מה"ת זמנו כל הלילה מ"מ מדרבנן מודה דדינו כנאכלים ליום א' שאמרו חכמים בהו עד חצות, כדמוכח להדיא בס"פ איזהו מקומן גבי הא דתנן הפסח אינו נאכל אלא עד חצות, ואפ"ה תנן זה הכלל לאתויי אכילת פסחים שכשר כל הלילה". ובדעת רש"י לכאורה צ"ל דסובר

מוריה, שנה עשרים ושבע, גליון א—ג (שיג—שטו), אדר שני תשס"ה

ומכ"ש בעניני קרבנות דמייתי הכא, משום הכי אשמעינן במתני' דאפילו הכי כל היום כשר, ע"ש. (ועיין בראשונים שם במגילה). ונראה פשוט דזה כוונת רש"י שם בד"ה כל היום שכתב וז"ל: ואע"ג דקיי"ל זריזין וכו' אפילו הכי כשר כל היום, עכ"ל, דבא ליישב מה דאיצטריך לאשמעינן דכשר כל היום. וכמובן דה"ה לענין מצוות דלילה דתנן התם דכשר כל הלילה, צ"ל דגם בהו איצטריך לאשמעינן דכן הוא.

ומעתה נראה דיש לפרש בפשיטות דברי רש"י שם בברכות, דמאחר דמפרש רש"י דכל החידוש במתניתין לענין הקטר חלבים ואברים הוא רק דכשר כל הלילה, מביא ממשנה דמגילה דשייך לומר דאשמעינן מתניתין דין זה דהקטר חלבים ואברים כשר כל הלילה, ויש בזה איזה חידוש, דכן מצינו במשנה במגילה דאשמעינן דכשר כל הלילה. ומדויק מאד לפי"ז לישנא דרש"י "והכי נמי תנן", וכן מדויק מה דכתב רש"י זה רק אחרי שכתב "ולא נקט להו הכא אלא להודיע וכו'", דלפירושו הרי ע"ז קאי, ואין כוונתו כלל להביא ממשנה דמגילה דלא עשו בהו חכמים הרחקה דחצות, דגם רש"י מודה דיש מקום לפרש לשון "כשר כל הלילה" דהיינו כשר מעיקר הדין, וממילא מה דתנן "זה הכלל וכו'", שפיר י"ל דזה לאתויי אכילת פסחים, אע"פ דמדרכבנן נאמר בה זמן דחצות גם לד' רש"י, וכמפורש בדבריו בפסחים (דף צ"ג ע"ב) שהזכרנו לעיל.

נמי תנן כל הלילה כשר לקצירת העומר ולהקטר חלבים ואברים, הרי דדרך התנא למתנינהו בהדדי לחלבים ואברים, ומש"ה הכא נמי תני להו גבי הדדי, ולא דמדקדק רש"י מההיא משנה דלא עשו בו סייג, רק הביא דכן הוא לשון המשנה למנקיטינהו להני תרתי בהדדי, ואגב ההיא נקט גם הכא גם חלבים, ע"ש בביה"ל. ועיין באו"ש על הרמב"ם הל' מעה"ק פ"ד ה"ב שג"כ כתב, לפי דרכו, לחלק לד' רש"י בין הקטר חלבים להקטר אברים לענין סייג דחצות. ברם לא אדע האיך יפרנסו דברי רש"י על המשנה שם בסמוך בד"ה אם כן למה אמרו חכמים עד חצות, וז"ל: בקריאת שמע ובאכילה קדשים, ע"כ, ולדבריהם הל"ל גם הקטר אברים. ולכאורה מפורש בדברי רש"י אלו דלא כדבריהם, וצ"ע. ועיין במאירי וברע"ב על המשנה שם דמפורש בדבריהם דגם בהקטר אברים ליכא סייג דחצות. וע"ע במלאכ"ש שם.

ונלענ"ד לפרש דברי רש"י הקדושים באופן אחר ממה שפירשום האחרונים, (ופלא בעיני שלא מצאתי לאחד מהאחרונים שיפרש כן). דעיין בפני יהושע במגילה שם על המשנה בדף כ' ע"ב, שכתב לבאר הא דשביק תנא דמתני' כמה מילי דמצותן ביום וכשרים כל היום, דזה משום דמילתא פשיטא הוא דהני כשרים כל היום, ולא נקיט אלא הנך "שיש איזה סברא לומר דאינו כשר אלא עד חצות כדאשכחן בתפלה או דסתם יום משמע בעיצומו של יום ...

הרב כתריאל דוד קאפל

ר"מ ישיבת תורת חכם

מח"ס כתר דוד וכתר אהרן

שיעור זקן בשנים אינו מבואר ברמב"ם ובחינוך אבל בשו"ע סי' רמ"ד ובטור בשם הרא"ש דשיבה היינו בן שבעים שנה, וכתב הבית יוסף דהיא משנה מפורשת בן שבעים

מפני שיבה תקום והדרת פני זקן
במנחת חינוך הוצאת "מכון ירושלים"
חלק שני דף רע"א ע"ב במצוה רנ"ז מצות
כבוד חכמים כתב המנחת חינוך (אות ט')

מוריה, שנה עשרים ושבע, גליון א—ג (שיג—שטו), אדר שני תשס"ה